

מאת: ב. מור

המלחמות עם הארמים בימי דוד

תקופת דוד ושלמה היא עת הזוהר בדברי ימי ישראל בארצו. במשך שני דורות נתנתה המלוכה הישראלית-היהודית במידה רבה משגשוג מדיני, תוקף חיצוני, שלווה פנימית וגאות כלכלית. דוד הצליח לא רק לבסס את המלוכה, שיסד שאול, ולכלול בה את מחוזות-הארץ המיושבים ישוב נכרי ואת מדינות הספר אדום, מואב ועמון, אלא גם לנצל את התמורות, שחלו בסוריה, ולהטיל את מרותו על הארצות הארמיות, צובה ודמשק ועל שבטי בני-קדם במדבר הסורי. זו היתה שעת רצון למלוכה הצעירה, שליכדה סביבה את כל שבטי ישראל מדן ועד באר-שבע ובעבר-הירדן מזרחה, הפיחה בלבם רוח צבאית, לאומית ודתית, ואיחדה אותם במשטר מדיני-חברתי קבוע, שעצר כוח להעלות את המדינה הישראלית לאחד הגורמים החשובים בחייה המדיניים של קדמת-אסיה. בפרק-זמן זה ירדה פלאים קרנן של האימפריות הגדולות בארצות המזרח. הממלכה המצרית ירדה מגדולתה כבר באמצע המאה ה-י"ב לפסה"נ; אשור תש כוחה אחרי יגיעת הכיבושים שהגיעה תגלת-פלאסר הא' בסוף המאה ה-י"ב ובתחילת המאה ה-י"א; בבל היתה טרף לשכנים ולשבטי הארמים; ממלכת החתים האדירה נופצה לרסיסים כבר בתחילת המאה ה-י"ב, ואת מחוזותיה הגדולים בסוריה ירשו מלוכות חתיות וארמיות, כגון המלוכה החתית חמת בסוריה התיכונה, שבירתה חמת-רבה על נהר אורונטס. סוף האלף השני לפסה"נ עמד בסימן עלייתם של שלושה עמים שמיים על זירת ההיסטוריה כגורמים מדיניים רבי-חשיבות בקדמת-אסיה: הארמים – במיסופוטמיה ובסוריה, הצידונים – בחופי המזרחיים של ים-התיכון ובני ישראל – בארץ-ישראל. בזמן שהוא היתה מלכות ארם-צובה, שבה שלט הדדעור בן-רחוב (כלומר משושלת בית-רחוב), ראש כל ממלכות ארם בסוריה הדרומית והתיכונה, שבכללן נמנתה ארם-דמשק. השפעתה הגיעה עד לסביבות נהר פרת, וידה היתה נטויה להשתלט גם על עבר-הירדן המזרחי. עם בעלות-בריתה נמנו לא רק מעכה וארץ-טוב שבצפון עבר-הירדן המזרחי אלא גם ארץ בני-עמון. מסתבר שבמלחמתו עם דוד, וביחוד במסעו הגדול לעבר-הירדן שבו הגיע עד מישור מידבא (דה"א יט, ז), שאף הדדעור להטיל את מרותו על "דרך-המלך", שהיתה כבר אז אחת מדרכי השיירות החשובות במסחר הבינלאומי, היא המסילה שהוליכה מדמשק לאורך עבר-הירדן המזרחי לאילת ולערב. נצחונו של דוד במלחמתו הממושכת עם הדדעור מלך ארם-צובה שם קץ

עיין הערות בעמ' 219–220, ולוחות יא–יג.

לנסיגות ההתפשטות של מלכות צובה והביא לידי כניעת מלכויות הארמים, עד גבול חמת בצפון ועד נהר פרת בצפון-מזרח, תחת יד ישראל. וישם דוד נציבים בארם-דמשק ותהי ארם לדוד לעבדים נושאי מנחה- (שמ"ב ח, ו); ויראו כל המלכים עבדי הודדעור כי גפפו לפני ישראל, וישלימו עם בני ישראל ויעבדום- (שם י, יט). והברית שכרת דוד עם תועי, שליטה של מלכות חמת, ועם חירם מלך צור, שליטה של מלכות הצידונים, איפשרה למלך ישראל לחזק את שלטונו בארצות הכבושות.

יחסי שלמה עם ארם

דוד הנחיל לשלמה ממלכה מלוכדת מיושבת בחלקה ישוב צפון, שעברו בה דרכי-האורחות החשובות; ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר (פרת) עד ארץ-פלשתים ועד גבול מצרים- (מל"א ה, א; דה"ב ט, כו); "כי הוא רודה בכל עבר-הנהר מתפסח ועד עזה בכל מלכי עבר-הנהר, ושלוה היה לו מכל עבריו מסביב" (מל"א ה, ד). כגבול קובע של ממלכת ישראל בצפון נחשבה בתקופה ההיא לבוא-חמת, היינו לבוא (היום לַבְנָה) שבצפון בקעת-הלבנון, עיר הגבול הקיצונית של מלכות חמת. השליטה על דרכי-השיירות הבטיחה למלך ישראל את מפתחות המסוזר של מצרים וחופי ים-התיכון עם ארצות הפרת והחידקל; והשליטה על אילת ועיר הנמל החדשה עציון-גבר¹ פתחה את דרכי-הים אל ארצות הים-האדום. במחוזות השלטון הישראלי עלינו להבדיל בין ארצות כבושות, שבהן הושיבו דוד ושלמה נציבים ישראלים, לבין ארצות שבהן משלו מלכים-נְסֻאִים. לסוג השני שייכות בודאי כמה מדינות ארמיות בסוריה, שהכירו במרות בית-דוד כל זמן שמשטרו הצבאי והאדמיניסטרטיבי היה איתן ומוצק. לכן מדגישים ההיסטוריוגרפים הישראליים "כי הוא (שלמה) רודה בכל מלכי עבר-הנהר, ויהי מושל בכל המלכים מן הנהר ועד ארץ-פלשתים ועד גבול מצרים". ועבר-הנהר אינו אלא מושג אשורי (ebir nāri), שהיה רווח החל בימיו של סרגון (המאה הח' לפסה"ג) ונתקבל כמלה שאולה בארמית (עבר-נהרא) ובעברית, ומשמעותו סוריה (עבר-הנהר פרת מערבה). בכדי להבטיח לעצמו את הארצות המרוחקות ממרכז המדינה ולהגביר את הבטחון בדרכי-המסחר החיצונית, הקים שלמה צבא שבו היה לחיל-הרכב מקום בראש, ויסד משטר אדמיניסטרטיבי מוצק. חשיבות יתרה מבחינה זו נודעה לבנין ערי-רכב וערי-מסכנות (מל"א ט, יז ואילך) במפתחות-הדרכים ובקצוי הממלכה בארץ-ישראל (נור מגידו, חצור וכו'), בלבנון (מל"א ט, יט) – והכונה לגבול הצפוני של הממלכה, בצובה (בדה"ב ח, ג, חמת-צובה; ואולי בזמן שנכתב המקור המובא בכתוב היתה צובה חלק בלתי-נפרד מהנציבות חמת) ואף בנות-המדבר תדמור, התחנה החשובה בדרכי המדבר (מל"א ט, יח קרי; דה"ב ח, ד), הידועה לנו כמרכז חשוב של הארמים מימי תגלת-פלאסר הא' מלך אשור (סוף המאה ה"ב לפסה"ג).

החזקתן של ערי-הרכב משמשת עדות לחשיבות שייחסו לרכב בצבאות ישראל מאז תקופתו של שלמה; וללא ספק היה לרכב תפקיד לא מבוטל בהתנשאות בין ישראל לארם. המקורות המסורתיים מרבים להזכיר את סחר הסוסים והמרכבות

של שלמה (מל"א י; כח-כט) ואת ערי-הרכב (המרכבות) והפרשים (הסוסים) וכן את אורוות הסוסים שבנה במקומות שונים בממלכתו (שם ה, ו-ח; ט, יט; י, כו). "ויאסף שלמה רכב ופרשים ויהיה לו אלף וארבע מאות רכב ושנים עשר אלף פרשים וינחם בערי-הרכב ועם המלך בירושלים". מסתבר שלפני דוד לא היה רכב-מלחמה לבני ישראל, ואפילו הצבא של דוד היה רובו ככולו חיל-רגלים – בניגוד לכנענים, שעיקר צבאם היה רכב-מלחמה¹¹, וגם לפלשתים, שהשתמשו בשעת הצורך במרכבות, כגון במלחמת-יורעאל והר הגלבוע (השוה שמ"ב א, ו). גם את הרכב שלקח דוד שלל במלחמותיו השמיד ברובו, כפי שלמדים אנו מן הידיעה על החרמת רכב-מלחמה בתיאור הנצחון על הדדעור: "ויעקר דוד את כל הרכב ויותר ממנו מאה רכב" (שם ח, ד; ועיין שמ"ב טו, א; מל"א א, ה, על מרכבותיהם של בני המלך).

מאז ימי שלמה היה חיל-הרכב יסוד חשוב בצבאות ישראל ויהודה. ראוי לתשומת לב הסעיף הראשון במשפט-המלך הישראלי: "את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו ורצו לפני מרכבתו" (שמ"א ח, יא). באותו משפט-המלך מדובר גם על גיוס אנשים "לעשות כלי מלחמתו (של מלך ישראל) וכלי רכבו" (שם, פס' יב). ולא בכדי התריע המחוקק הישראלי בתקופת המלוכה על תשוקת מלכי ישראל להרבות בסוסים, שהכבידה מאוד על משק המדינה (דב' יז, טז)¹². על חשיבותו של חיל-הרכב בצבא ישראל אנו למדים מידיעות שונות הבאות באקראי במקרא: זמרי, שקשר על אלה בן-בעשא וישב על כסא המלוכה בתרצה, היה שר מחצית-הרכב (מל"א טז, ט); ובמלחמת-קרקר (853 לפסה"נ), בה התיצבו מלכי סוריה וארץ-ישראל נגד שלמנאסר הג' מלך אשור, היו ברשותו של אחאב מלך ישראל לא פחות מ-2000 מרכבות¹³. וראוי ביחוד לתשומת לב המושג העברי מתקופת המלוכה "רכב ישראלי" במשמעות "מגן ישראל", "שומר ישראל".

הנאות והשגשוג של מלכות דוד ושלמה לא האריכו ימים. בסוף ימי שלמה רפתה המלוכה בידי והמדינה התחילה להתערער מבית ומחוץ. סיבות הרבה היו להתרופפות מלכות ישראל ויהודה ולהתפלגותה: אי שביעת הרצון של העם למעמדותיו, שעליהם רבץ עול מסים כבד; קנאת שבטי הצפון והמרכז ביהודה, שנהגה מזכויות יתרות כמשענת מלכות בית-דוד; תנועות המרי נגד שלטון ישראל באדום ובארם-דמשק; והחלשת רוח-המלחמה שפעמה בקרב ישראל בימי דוד ובתחילת ימי שלמה. בימי שלמה חלה גם תמורה במדיניותה של מצרים: מיסד השושלת הכ"ב הלוּבית, פרעה שישק הא', הצליח לאחד ולחזק את מצרים (שחזרה והיתה לשעה המדינה החשובה והחזקה שבאסיה המערבית) והוא שנתן יד לכל אויבי שלמה¹⁴, על מנת להחליש ולפורר מבית את המדינה הישראלית כדי שיוכל להשתלט על מחוזותיה העשירים¹⁵. את שעת החולשה והרפיון למלכות ישראל בסוף ימי שלמה ניצל אחד משרי הדדעור מלך ארם-צובה, ששמו חִיזִן (מל"א טו, יח; ולפי מל"א יא, כג – רזון בן-אלידע¹⁶) והקים מלוכה בלתי-תלויה בדמשק. עליו מסופר במל"א יא, כג-כה, לאמור: "ויקם אלהים לו (לשלמה) שטן, את רזון בן-אלידע אשר ברח מאת הדדעור מלך צובה אֲדֹנִי. ויקבץ עליו אנשים ויהי שר-גדוד בהלג דוד אתם, וילכו דמשק וישבו בה וימלכו בדמשק. ויהי שטן לישראל כל ימי שלמה... ויקץ בישראל וימלך על ארם". מסתבר, ששר זה הצליח להתחמק משדה-הקרב בשעת תבוסתו

לוח יא

1: קשת ארמי; תבליט מוזהב מן המאה ה-1 לפסה"ס.

2: רמח ארמי נושא מוזהב; תבליט מוזהב מן המאה ה-1 לפסה"ס.

1: פרש ארמי; תבליט מגוון
מן המאה ה"י לפסה"נ.

2: קלע ארמי; תבליט מגוון
מן המאה ה"י לפסה"נ.

של הדרעור, ובעזרת גודו שקבץ סביבו ניהל מלחמה פרטיונית נגד השלטון הישראלי בארם-דמשק, עד שמצא שעת כושר להשתלט על דמשק, לפרוק מעליה את עול ישראל וליסד מלוכה ארמית חפשית וחזקה. זו היתה, בלי ספק, מכה קשה לממלכה הישראלית, שאיבדה את שלטונה על הארצות הארמיות בסוריה ואת השלטון על דרכי-האורחות החיוניות. מאז שנות מלכותו האחרונות של שלמה הלכה ארם-דמשק מחיל לחיל והצליחה לכנס תחת כנפיה בהדרגה את רוב מדינות ארם בסוריה הדרומית, עד נהר פרת ועד גבול חמת, ואף בצפון-סוריה, וידה היתה נטויה גם על המחוזות העשירים והמיושבים ישוב צפוף שבצפון עבר-הירדן מזרחה. במרוצת הזמן הפכה ארם-דמשק לגורם המדיני החשוב ביותר בסוריה – כראש ממלכות הארמים, שלחצם על מדינות החתים בסוריה התיכונה והצפונית ועל המדינה הישראלית בארץ-ישראל הלך וגבר. יחד עם זאת היתה לכוח המכריע בהיאבקות עם אשור, אשר מאז מסעו של אשור־נֶצֶךְ פל הב' לחופי ים-התיכון (870 לפסה"ג בקירוב), וביחוד מאז ימי שלמנאסר הג' (859–824 לפסה"ג), הפילה את חתימה על כל הארצות מערבה מהפרת.

מלחמות ארם וישראל לאחר התפלגות הממלכה

אחרי התפלגות המלוכה הישראלית-היהודית (930 לפסה"ג בקירוב) הגיע כנראה גבול המלוכה הישראלית לקראת ארם-דמשק עד צפון-הבשן. אבל במרוצת הזמן הלך ונצטמק התחום הישראלי בארץ-הבשן, הוצף שבטי ארמים ולבסוף נכלל במלכות דמשק. מלחמת האחים הארוכה בין שני פלגי האומה, ישראל ויהודה, שנמשכה כל ימי בית-יירבעם ובית-בעשא (930–886 לפסה"ג בקירוב), דלדלה את שתי הממלכות, התישה את כוחותיהן והשפיעה בעקיפין על עלייתה של ארם-דמשק. בתחילת המאה ה־8 לפסה"ג באה שעתה של דמשק להתקין את מלכות ישראל ולפרוץ את גבולותיה הצפוניים. מאורע זה התרחש בימי מלחמת בעשא מלך ישראל עם אסא מלך יהודה, מלחמה שבה יד ישראל היתה על העליונה. כאשר הרחיב בעשא את גבול ישראל לקראת ירושלים ואיים על בירת יהודה, פנה אסא בבקשת עזרה לבן-ההדד בן-טברמון בן-חזיון מלך ארם-דמשק, הוא בן-הדד הא', ושלח אליו מס כבד, לאמור: "ברית ביני ובינך, בין אבי ובין אביך; הנה שלחתי לך שָׁחַד כסף וזהב, לך הִפְרָה את בריתך את בעשא מלך ישראל ויעלה מעלי" (מל"א טו, יח-יט). בן-ההדד מלך דמשק לא החמיץ את ההזדמנות שבאה לידידו, "וישלח את שרי החילים אשר לו... ל ערי ישראל, ויך את עיון ואת דן ואת אבל בית-מעכה ואת כל כנרות על כל ארץ-נפתלי" (שם, פס' כ). צבאות הארמים פלשו, איפוא, לארץ-הגליל מן הצפון, בדרך עיון (היום תל דבין במִרְג'־עִיִן) ופרצו פרץ במערכת ההגנה החזקה שבנחלת-נפתלי, מעיון ודן עד אזור כנרות, שעל חופו המערבי של ים-כנרת, שבמרכזו עמדה העיר המבוצרת כנרת (היום תל עִרְיָמָה, ליד טַאבְּעִיָה). נראים הדברים, שהיה זה בעיקר מסע-עונשין ושוד, לארץ-הגליל; אבל מסע זה פתח בודאי פתח להתערבותה של דמשק בחייה המדיניים של מלכות ישראל ועורר את התפשטותם של הארמים בצפון עבר-הירדן מזרחה. וכנראה יש ליחס לזמן ההוא את המסופר בדה"א ב, כג: "ויקח גשור (המלוכה הואסאלית של דמשק) וארם (ארם-דמשק) את חות-יאיר מאתם

ציור 36: מסע בן-הדר הא' על ישראל

(מבני יאיר), את קֶנֶת ואת בנותיה, ששים עיר¹⁵. מלכות ישראל איבדה, איפוא, את כל ארץ-הבשן, שהיתה מאז החלוקה האדמיניסטרטיבית של ממלכת דוד ושלמה כלולה במחוז רמות-גלעד (מל"א ד, יג).

מלחמות ישראל וארם בימי בית עמרי

שנים מעטות אחרי מות בעשא נתיצבה ממלכת ישראל לאחר הזעזועים הקשים שפקדו אותה במשך יובל שנים. עמרי יסד בית-מלוכה חזק בישראל, בנה את בירתו החדשה שומרון (880 לפסה"ג) והפכה למרכז המדינה, וכרת ברית-שלום וידידות עם צור "רוכלת-העמים" ועם יהודה. מלחמת-האחים שככה, יהודה הוכנסה יותר ויותר תחת השפעת בית המלוכה הישראלי, וימי הבטחון והשפע שבו לישראל. אך גם בזמנו של עמרי לא פסק לחץ הארמים. מסתבר שדמשק נתנה יד למואבים, שהתמרדו וניסו לפרוק מעליהם את עול ישראל. מכתובת-מישע למדים אנו שעמרי היה נאלץ לערוך מסע-צבאי למואב ולהלחם מלחמה עזה עם סורקי עולו. יתכן שמלך דמשק ניצל את המצב והרחיב את תחום שליטתו בעבר-הירדן הצפוני. הוא גם אילץ את מלך ישראל לתת לדמשק זכויות כלכליות, שכן לפי המסופר בספר

מלכים, שם מלך דמשק "חוצות" (מעין פזארים) בעיר שומרון, ובוה רכש לעצמו זכויות-יתר במסחר המדינה (מל"א כ, לד).

היחסים בין ישראל ובין ארם-דמשק לא נשתנו בימי אחאב בן-עמרי (874-852 לפסה"ג), אף על פי שבמימי התחזקה המלוכה הישראלית, ובידי אחאב עלה להגדיל את חיל-הרכב הישראלי ולבנות מספר ערים מבוצרות¹⁹. לחץ ארם בעבר-הירדן מורחה גבר ביחוד בשנות מלכותו האחרונות של אחאב, כאשר על כסא המלוכה בדמשק ישב בן-ההדד הב', בנו של בן-ההדד הא', הוא הדדעזר של המקורות האשוריים²⁰. זו היתה שעת מבוכה ותסיסה בסוריה ובארץ-ישראל. שלמנאסר הג' מלך אשור שם אז פניו מערבה והפיל את חתיתו על כל המלוכות הקרובות והרחוקות. בן-ההדד הצליח להקים ברית של מלכי ארם בסוריה, תריס נגד המשחית הגדול, וניצל את ההפוגה להשתלט גם על מלכות ישראל בטרם התחיל המסע האשורי, אולי בכדי להבטיח לעצמו את העורף לקראת הבאות. רמות-גלעד, שבצפון ארץ-גלעד (היום – תל ראמית ליד רמת'ה), מעוז המלוכה הישראלית וצומת-דרכים רב-חשיבות, ומחוז (השנה מל"א ד, יג) נפלו בידי בן-ההדד ובכך נפתחה בפני הארמים הדרך המובילה מדמשק לעמק-הירדן, ומכאן פלש בן-ההדד לעבר-הירדן מערבה ועלה על שומרון, "ושלושים ושנים מלך עזר אותו"²¹. זמנו של מסע זה של בן-ההדד הוא, כנראה, שנת 855 לפסה"ג²². אחאב, בצר לו, הסכים להכנע ולשלם מס כבד; אבל תנאי הכניעה המשפילים, שהציג בן-ההדד, נדחו על ידי מלך ישראל ומועצת-הזקנים בשומרון. כאשר נגשו הארמים לשים מצור על העיר, עשה אחאב מעשה נועז להציל את שומרון מיד האויב; בראש מאתים ושלושים נערי שרי-המדינות (הפקידים של האדמיניסטרציה הישראלית), שנתכנסו בשומרון בשעת המצור, ושבעת אלפים איש מן העם, התקיף את המחנה הארמי בצהריים כשבן-ההדד ובני-בריתו שותים לשכרה. הצבא הארמי הוכה מכה ניצחת, ובן-ההדד נמלט "על סוס ופרשים" (מל"א כ, א-כא)²³. אמנם, תבוסתו של בן-ההדד לא היתה שלמה. בשובו לדמשק תיכן תכניות לעלות "לתשובת השנה", היינו באביב הבא, על ישראל. ההיסטוריוגרף הישראלי מדבר גם על ריפורמה מדינית וצבאית שיעצו לו שריו: "ואת הדבר הזה עשה: הסר המלכים איש ממקומו ושים פחות תחתיהם ואתה תמנה לך חיל כחיל הנגל מאתך וסוס כסוס ורכב כרכב" (שם, פס' כד-כה). מסתבר, שבן-ההדד ביצע ריפורמה מהפכנית במבנה מדינתו. הוא ביטל את הממלכות הגורות והפכן למחוזות מנהליים, שבכל אחד מהם הפקיד – לפי הדוגמה האשורית – פחה, הסר למשמעתו הישירה של מלך ארם. באותו הזמן ביצע בן-ההדד גם ריפורמה צבאית. הוא איחד את חילו ואת חילות המלכים הגוררים לצבא הנתון תחת פיקוד אחיד. כך נוצרה ארם המאוחדת והמלוכדת, שכללה בתחומיה לא רק את דרום-סוריה ואת צפון עבר-הירדן, אלא גם את המדבר הסורי, עד נהר פרת, ואף חבלים ארמיים בצפון-סוריה²⁴.

בשנת 854 לפסה"ג עלה בן-ההדד אפקה למלחמה עם ישראל. המערכה ניטשה במישור ליד אפק (היום פיק, שבקצה הדרומי של הגולן), כפי הנראה בעמק רחב-הידים אשר במשולש בין הירדן, הירמוך וים-כנרת. ששה ימים חנו, זה נוכח זה, מחנות ישראל וארם "כשני חשפי עזים", וביום השביעי התקיף אחאב את צבא בן-ההדד והגדיל לו תבוסה. "וינסו הנותרים אפקה אל העיר ותפל החומה על עשרים ושבעה

אלף הנותרים, ובן-ההדד נס ויבא אל העיר חדר בחדר²¹ (מל"א כ, כו-ל). לפי דברי המספר התנהל משא-ומתן בין בן-ההדד ובין אחאב, שנסתים בהסכם ובברית-שלום; בן-ההדד השיב לאחאב מספר ערים שלקח אביו מאת עמרי וגם התיר למלך ישראל לשים "חוצות" בדמשק, כאשר שם אביו בשומרון (שם, פס' לא-לד). בזה נסתימה פרשה מזוהרה בחיי אחאב, שהרימה את קרנו בעיני העם; "וישבו שלש שנים אין מלחמה בין ארם ובין ישראל" (שם כב, א). נראים הדברים כי לברית זו בין שתי הממלכות המתחרות היה גורם חיצוני רב משקל – הסכנה של פלישת האשורים לסוריה. מהמקורות האשוריים למדים אנו שבשנת 853 לפסה"נ יצא שלמנאסר הג' בראש צבא גדול לעבר הנהר פרת מערבה, הכניע את כל מלכויות הארמים והחתים בגלילות הפרת ובסוריה הצפונית והגיע עד קרקר שבארץ-חמת. שם התיצבו נגדו מלכי סוריה וארץ-ישראל ובראשם הדדעור מלך דמשק, הוא בן-ההדד הב'. בין בעלי-הברית היו גם אחאב מלך ישראל, מלכי חמת וערי פניקיה, וחיל-עזר ממצרים ומערב²². על אף דברי ההלל והשבח לשלמנאסר המנצח שבתיאור האשורי של המערכה, מסתבר בודאות שהמערכה נסתימה בלא תוצאות, ושלמנאסר נאלץ לשוב אשורה ריקם²³. הסכנה האשורית חלפה לשעה וממילא הקיץ הקיץ על ברית מלכי סוריה וארץ-ישראל בראשותו של בן-ההדד, שהצליחה לעצור את צבא-הכיבוש האדיר של מלך אשור. הסכסוכים הישנים בין ארם-דמשק ובין שכנותיה נתחדשו ביתר שאת.

במערכת-קרקר באו לידי גילוי כמה חזיונות מעניינים בהרכב הצבאות שמשני הצדדים. כאן עמדו לרשותם של בעלי-הברית רק חיל-רכב וחיל-רגלים בלבד (פרט לרוכבי-הגמלים של הנסיך הערבי גִּדְבָּנִי). מסתבר שבאמצע המאה ה'ט' לפסה"נ עדיין לא היו פלוגות של רוכבי-סוסים בצבאותיהם של מלכי סוריה וארץ-ישראל. במערכה זו העמיד אחאב את המספר הגדול ביותר של מרכבות-מלחמה (2,000 רכב ו-10,000 רגלי); הדדעור מלך דמשק העמיד 1,200 רכב בלבד ו-20,000 רגלי. לעומת זאת, הצטיין כבר אז צבא אשור בחיל רוכבי-סוסים ובחיל-רכב משוכלל מאוד²⁴, ואף על פי כן לא הצליח שלמנאסר הג' לנצח את יריביו המרובים והמאוחדים. נראים הדברים שהייל-הרוכבים הוא חידוש שנחדש באסיה המערבית במאות ה'יב-ה'יא לפסה"נ. בארצות הפרת והחידקל נזכר חיל רוכבי-סוסים לראשונה בימי גובכדראצר הא' מלך בבל (סוף המאה ה'יב לפסה"נ). אצל הארמים ידועים רוכבי-סוסים מהתיאור שבגוון (תל חלאף)²⁵. בסוריה ובארץ-ישראל חילות רוכבי-סוסים אינם ידועים עד סוף המאה ה'ט' לפסה"נ. במקרא נזכר רוכב-סוס (רָפָב) בימי מהפכת יהוא, בשנת 842 לפסה"נ (מל"ב ט, יז; וראה כבר מל"ב ט, כה).

בשנת 852 לפסה"נ, בשנה השלישית לברית שנכרתה בין אחאב ובין בן-ההדד, הכריזו אחאב ובן-בריתו יהושפט מלך יהודה מלחמה על ארם-דמשק. בצבעים בהירים מתאר המספר הישראלי את מועצת-המלחמה שנתכנסה בגורן, פתח שער שומרון (מל"א כב, ב ואילך): "ויאמר מלך ישראל אל עבדיו: הידעתם כי לנו רמות-גלעד, ואנחנו מחשים מקהת אותה מיד מלך ארם. ויאמר אל יהושפט: התלך אתי למלחמה רמות-גלעד? ויאמר יהושפט אל מלך ישראל: כמוני כמוך, כעמי כעמך, כסוסי כסוסיך". תכניתו העיקרית של אחאב היתה, איפוא, להשיב לישראל את רמות-

גלעד, מרכז המחוז. נראים הדברים, שלדעת אחאב הגיעה שעת-הכושר לבסס את שלטון ישראל בעבר-הירדן ולחזק את עמדותיה, שנתערערו עקב הלחץ החזק של הארמים, מזה, ותנועת-המרי, שקמה במואב (בודאי בעידודה של דמשק), מזה; ואשר ליהושפט, מן הראוי לזכור כי גם לו, כשליטה של ארץ-אדום, היו אינטרסים חשובים בעבר-הירדן. לא מן הנמנע שמלכי ישראל ויהודה חששו מפני השתלטותם של הארמים על "דרך-המלך", היא דרך-השיירות החיונית במסחר הבין-לאומי, שהובילה מדמשק לאורך עבר-הירדן לאילת ולערב. כמו כן יתכן שלמלך ישראל היו בעלי-ברית גם מחוץ לגבולות הארץ, כגון מלכות חמת בסוריה. המערכה שנערכה בסביבות רמות-גלעד נסתימה בתבוסת ישראל, לאזור שאחאב נפצע פצעי-מות בשעת הקרב: ותעלה המלחמה ביום ההוא, והמלך היה מַעֲמַד במרכבה נכח ארם, וימת בערב, ויצק דם המכה אל חיק הרכב. ויעבר הרנה במחנה כבא השמש לאמר: איש אל עירו ואיש אל ארצו (מל"א כב, לד-לו). כתוצאה מהתבוסה ליד רמות-גלעד ומות מלך ישראל רפו ידי ישראל; לחץ הארמים הלך וחזק בארץ-גלעד.

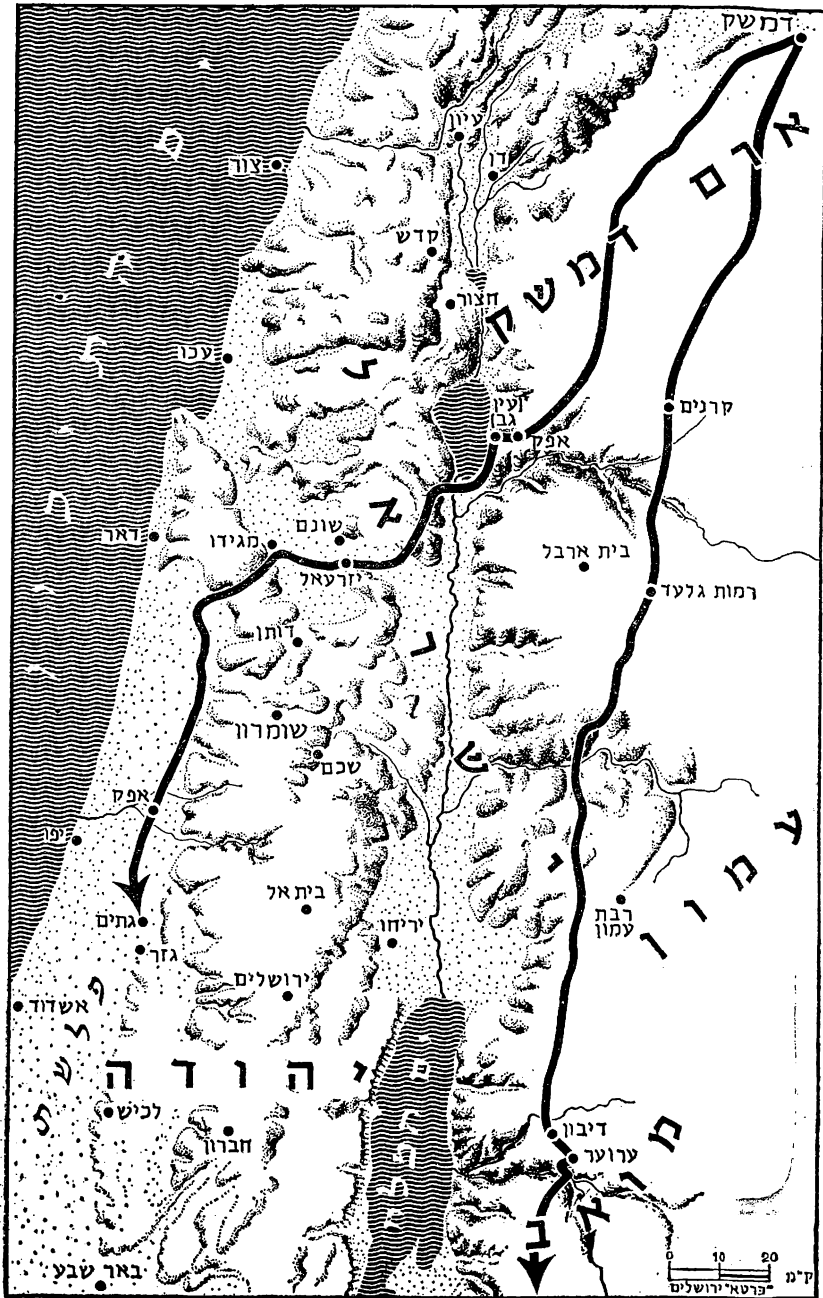
בימי אחזיהו ויהורם, יורשיו של אחאב, ירדה קרנה של מלכות ישראל, אחרי דור של שגשוג מדיני וגאות כלכלית. אזוריה הצפוניים של ארץ-גלעד נפגעו קשה מחמת הלחץ המתמיד של הארמים, והתסיסה בדרום עבר-הירדן המזרחי נסתימה בשחרורה של ארץ-מואב מעול בית-עמרי: "ומישע מלך מואב היה נוקד והשיב למלך ישראל מאה אלף כרים ומאה אלף אילים צמר. ויהי כמות אחאב יפשטי מלוי מואב במלך ישראל" (מל"ב ג, ד-ה). מאמצי יהורם בן-אחאב ובן-בריתו יהושפט להשיב את מואב לישראל נכשלו כליל. מישע העלה את מואב לדריגת מַמְלֶכֶת חזקה העומדת ברשות עצמה, ומצבת-הנצחון שהציב בדיבון ("מצבת מישע") מעידה, שהוא כבש שטחים גיכרים מאדמת ישראל בארץ-גד וראובן, וספחם למדינתו. בעקבות מואב הלכה אדום, ופרקה את עול יהודה בימיו של יהורם בן-יהושפט²⁶.

בסוף מלכותו מצא יהורם בן-אחאב שעת-כושר למלחמה על ארם כדי להשיב לישראל את אשר לקחו הארמים בעבר-הירדן המזרחי. כפי שאנו למדים מן המקרא (מל"ב ח, ז-טו) וממקורות אשוריים, פרצה בימים ההם מהפכה בדמשק והקיץ הקץ על השושלת, ששלטה בארם-דמשק מאז ימי שלמה; את כסא המלוכה ירש חזאל, שר-צבאו של בן-הדד הב'. מהפכה זו עודדה כנראה את אויבי דמשק, ונקשר קשר שחוטיו נמשכו בודאי מיהודה וישראל עד אשור. בשנת מלכותו האחרונה (842 לפסה"נ) עלה יהורם מלך ישראל, ואתו מלך יהודה, על רמות-גלעד, אבל נפצע בקרב והיה נאלץ לעזוב את המערכה ולהתרפא ביזרעאל, בירת-החורף של בית-עמרי (מל"ב ח, כח-כט). בימי מבוכה אלה פרצה המהפכה הלאומית-הדתית בישראל, שטופחה על ידי אלישע הנביא והיתה מכוונת נגד בית-עמרי ונגד הפולחן הזר והקשרים ההדוקים עם צור. יהוא בן-יהושפט בן-גמשי, שר-צבא ישראל, קשר על יהורם בשעה שחילול ישראל חנו ברמות-גלעד, ובתמיכת שר-הצבא, חולל את המהפכה שנסתימה בהשמדת בית המלוכה, בעקירת הפולחן הזר ובהמלכתו של יהוא, מנהיג המרד.

מלחמות ישראל וארם בימי בית-יהוא

עם עלייתו של יהוא לשלטון נשתנתה בתכלית מדיניותו והחזק והפנים של מלכות ישראל. הקשרים האמיצים עם יהודה ועם צור, שנקשרו בימי בית-עמרי, נותקו. סכנת ההשתעבדות לארם אילצה את יהוא לבקש עזרה ממלך אשור, אויבם הגדול של הארמים, שהפיל את חתיתו על כל המלוכות בסוריה ובארץ-ישראל. וכאשר עלה שלמנאסר הג' על ארם בשנות 841 ו-838 לפסה"ג, העלה לו יהוא מס כבד²⁷. אך בחלוף הלחץ מצד אשור חידשו הארמים את מלחמותיהם עם מלכות ישראל, שנשארה מבודדת ולא עצרה כוח להגן על גבולותיה. והמקרא מספר כי "בימים ההם החל ה' לקצות בישראל, ויכם חזאל בכל גבול ישראל" (מל"ב י, לב). חילות ארם כבשו את כל ארץ-גלעד "מערער אשר על נהר ארנון" (שם, פס' לג), ולא מן הגמוע שהם אף השתלטו על "דרך-המלך" כולה עד למפרץ-אילת²⁸ ועל ידי כך חיוקו את מעמדה הכלכלי של דמשק.

בשנת 815-4 לפסה"ג פלשו חילות ארם גם לעבר-הירדן מערבה, בהביאם הרס וחורבן לערי ישראל. ולא בקדי מיחס המספר את דברי הנבואה הבאים לאלישע, בשעת פגישתו עם חזאל, ערב עלייתו של זה האחרון לכסא המלוכה ב-משק: "כי ידעתי את אשר תעשה לבני ישראל רעה, מבצריהם תשלח באש ובחוריהם בחרב תהרג, ועלליהם תרטש, והלתיהם תבקע" (מל"ב ח, יב). כן יש מקום לסברה, שיהוא נספה במלחמה זו. חזאל פשט בכל גבול ישראל, עבר ב-"דרך-הים" לאורך השרון, והגיע עד גבול יהודה. כפי המסופר בספר מלכים, נלחם חזאל על גת אשר בשפלה (היא גתים, היום ראס אבו חמיד, ליד רמלה)²⁹ ויילכדה, וישם חזאל פניו לעלות על ירושלים. אבל יהואש מלך יהודה נזדרז לשלוח לו מס: "ויעל מעל ירושלים" (מל"ב יב, יח ואילך). גדודי ארם השאירו אחריהם הרס וחורבן בארץ-ישראל, ובצקבותיהם באו גם שכנים אחרים לקצץ בישראל ולהתיש את כוחה. מצב זה של שפל נמשך גם בזמנו של יהואחז בן יהוא (814-798 לפסה"ג), כאשר על כסא המלוכה בדמשק עלה בן-הדד הג' בן-חזאל – הוא מְרָא, שבכתובות האשוריות. ויחר אף ה' בישראל ויתנם ביד חזאל מלך ארם וביד בן-הדד בן-חזאל כל הימים" (מל"ב יג, ג). צבא-הרכב הישראלי, שהגיע לעצמה בימי בית-עמרי, נשמד כמעט כליל על ידי מלך ארם, "כי לא השאיר ליהואחז עם כי אם חמשים פרשים ועשרה רכב³⁰ ועשרת (?) אלפים רגלי, כי אבדם מלך ארם וישימם כעפר לדוש" (שם, פס' ז). על מצבה החמור של מלכות ישראל, שנאבקה על קיומה, למדים אנו מן הסיפורים על אלישע הנביא (מל"ב י-ז)³¹. מלך ישראל אנוס היה להיכנע, אבל את שערי שומרון לא פתח בפני גייסות הארמים. מאחד הסיפורים הללו ניתן ללמוד כי נסיונו של בן-הדד לכבוש את עיר-הממלכה בסערה נכשל כליל; לאחר שפשטה שמועה במחנות ארם כי מלך ישראל שכר את מלכי החתים ואת מלכי מצרים לבוא עליהם, נס חיל בן-הדד והשאיר אחרייו שלל רב (מל"ב ו, כד-ז; כ, ו; וביתר דיו, ו). מסתבר ששמועה זו לא היתה שמועת-שוא. עדות לכך משמשת אסטילת הזכרון של זכר מלך חמת ולעש שבסוריה התיכונה³². הכתובת שעל האסטילה, הכתובה ארמית, מתארת את נצחונו של זכר על בן-הדד בן-חזאל מלך ארם ועשרת בני-בריתו שצרו על תְּדִרְךָ, מעונו של זכר. מלחמה זו היתה נטושה,

ציור 37: מסעות חזאל על ישראל

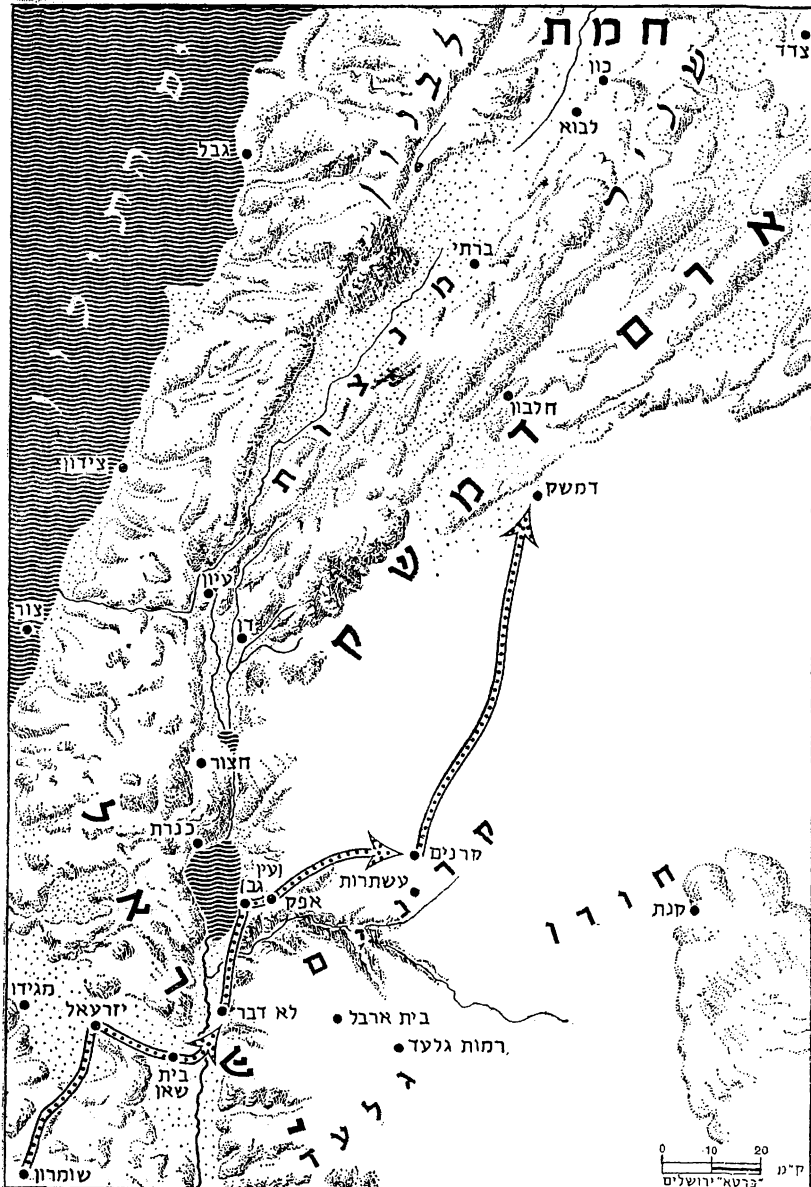
בלי ספק, על השלטון בארץ-לעש הארמית בצפון-סוריה, שהיתה מתחילה שייכת לארם-דמשק ובזמן מן הזמנים סופחה ל'מלכות חמת'.

בשלהי המאה ה'ט' לפסה"ג נכנסו סוריה וארץ-ישראל לשלב היסטורי חדש. מלכות אשור, שירדה פלאים אחרי מות שלמנאסר הג', נתאושה בסוף המאה ה'ט' לפסה"ג, והמדנים הפנימיים בסוריה הכשירו את הקרקע להתערבות האשורים. על התמורה שחלה בישראל אומר הסופר המקראי: "יתן ה' לישראל מושיע ויצאו מתחת יד ארם וישבו בני ישראל באהליהם כתמול שלשום" (מל"ב יג, ה). "המושיע" איננו אלא הכובש האשורי הגדול אֲדֻנִי־קָרִי הג', שערך מסעות אחדים לסוריה ועד פלשת הניע. בשנת 806 לפסה"ג שם אֲדֻנִי־קָרִי מצור על דמשק והכריח את מֶרְא (הוא בן-הדד הג') להיכנע ולשלם לו מס כבד מאד. ואגב, נזכרות ברשימות המדינות, שהכירו במרותה של אשור, גם ארץ-עמרי (מלכות ישראל), אדום ופלשת³³. מסעות אדדניררי הג' ערערו את אשוריה של מלכות דמשק, שהיתה הממלכה החשובה ביותר בסוריה במאה ה'ט' לפסה"ג, התישו את כוחותיה ודלדלו את משק המדינה. אבל כשנחלש הלחץ של אשור, ערך בן-הדד מסע צבאי לארץ-ישראל, שהיה מכונן לא רק נגד ישראל, אלא גם נגד יהודה; ולפי המסופר בדה"ב כד, כג, עלה חיל ארם על יהודה וירושלים בשנתו האחרונה של יהואש (798/7 לפסה"ג), "וישחיתו את כל שרי-העם מעם וכל שללם שלחו למלך דרמשק". אבל בשנה שלאחריה (797 לפסה"ג) שוב עלה אדדניררי הג' על ארם והתיש את כוח הממלכה.

אז התעוררה גם מלכות ישראל למלחמת-תנופה נגד ארם, שהתחילה בימי יהואש בן-יהואחז (798–784 לפסה"ג) והוכתרה בהצלחה: "וישב יהואש בן-יהואחז ויקח את הערים מיד בן-הדד בן-חזאל אשר לקח מיד יהואחז אביו במלחמה, שלוש פעמים הכהו יואש וישב את ערי ישראל" (מל"ב יג, כה).

את מפעל אביו המשיך ירבעם הב' בן-יהואש (784–744 לפסה"ג). ארם-דמשק נחלה, כנראה, תבוסה גמורה בקרבות שנערכו בלא-דבר אשר בעמק-הירדן ובקרנים (היום שִׁיח'־סַעַד), עיר-מבצר חשובה ומרכז של מחוז קרנים בארץ-בשן. לנצחונם זה של בני ישראל מרמוז כנראה עמוס בנבואתו (עמ' ו, יג): "השמחים ללא-דבר, האומרים: הלא בחזקונו לקחנו לנו קרנים. ירבעם לא הסתפק בשחרור עבר-הירדן המזרחי מעול ארם. הוא שב והכניע את דמשק תחת יד ישראל והשתלט גם על אזוריה הצפוניים, עד גבול מלכות חמת (מל"ב יד, כח)³⁴. למאורעות אלה מרמזים כנראה דברי הנבואה של עמוס: "ושלחתי אש בבית חזאל ואכלה ארמנות בן הדד ושבדתי בריח-דמשק והכרתי יושב מבקעת-און" (עמ' א, ד). בפרק-זמן זה נעשתה, איפוא, מלכות ישראל לשעה ליורשתה של ארם-דמשק כממלכה הראשית בין מלכויות נוריה וארץ-ישראל. ואל נכון היתה לירבעם הב' מידה של הגמוניה בין הממלכות הארמיות בסוריה. הכתוב מציין שירבעם: "השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים-הערבה" (שם, פס' כה). באו ימי תוקף חיצוני ושלוח פנימי לא רק למלכות ישראל, בלבד אלא גם למלכות יהודה, שהיתה אז בעלת-בריתה של מלכות ישראל, ואולי גם הכירה בהגמוניה שלה. עזויהו מלך יהודה ובנו יותם הרחיבו גם הם את גבולות מלכותם, היכו את הפלשתים ואת הערבים וכבשו את כל ארץ אדום עד אילת. על השלטון הישראלי בעבר-הירדן המזרחי, עד המדבר במזרח ועד החרמון בצפון, מעידות גם רשימות

היחס של תושבי ארץ-גלעד וארץ-בשק, שהתייחסו בימיו של מלך יהודה ובימי ירבעם מלך ישראל (דה"א ה, יז) ³⁴.
אמנם, תקופת הזוהר חלפה עד מהרה. ישראל לא עצרה כוח לתחזיק לאורך ימים

ציור 38: המערכה של ירבעם הב' נגד ארם-דמשק

בארצות ארם, ועד מהרה חזרה דמשק ועלתה על הבימה המדינית של סוריה. בשנת 748 לפסה"ג בקירוב עלה רצין על כסא המלוכה בדמשק ונצטרף לאיגוד מדינות ארם, בראשותו של מלך ארפד³⁵.

ישראל וארם בסוף ימיה של מלכות ישראל

בפרק זה, שאחר ימי ירבעם הב', נתחזקה אשור, שנחלשה אחרי ימי מלכותו של אדדצירי הג' ובמשך דור שלם לא הדריכה את מנוחתם של עמי סוריה. בראשית מלכותו התחיל הכובש הגדול תגלת-פלאסר הג' מלך אשור (727-745 לפסה"ג) להפיל את חתיתו על סוריה וארץ-ישראל. ולא בכדי התנבא עמוס לאמור: "כי הגני מקים עליכם בית ישראל... גוי, ולחצו אתכם מלכוא חמת עד נחל הערבה" (עמ' ו, יד). כבר בשנת 743 הנחיל תגלת-פלאסר תבוסה למלכויות סוריה ובעלת בריתן, מלכות אררט. אחדות מהן הפך לפחות אשוריות, והכריח גם את מדינות ארץ-ישראל להיכנע לשלטונו. אף מלכות ישראל נפגעה קשה. עם מות ירבעם התחילו מהומות בשומרון. שלא חדלו עד ימי חורבנה של המדינה³⁶. בתר-המלוכה התחלפו בזה אחר זה, המסים הכבדים ששולמו לאשור דלדלו את משק הארץ. הבטחון הציבורי נתערער ושעת ההיאבקות הגורלית עם המשחית הגדול, אשור, קרבה והלכה. בתקופת מבחן זו למלכי סוריה וארץ-ישראל חדלו המדגים שבין שתי המדינות היריבות - דמשק, ששאפה לעלות שוב לדרגת מרכזה המדיני של דרום-סוריה, וישראל, שנאבקה קשה על עצם קיומה בפרק-זמן זה. בשנת 734/3 לפסה"ג כרת רצין מלך דמשק ברית עם פקח בן-רמליהו מלך ישראל, ואליהם נצטרפו כמה ממלכות-גונוס בפלשת. תכניתם היתה להקים ברית מוצקה של מדינות, שתוכל להתניב נגד מלך אשור, כמו בימיהם של בן-הדד הב' ואחאב. אבל הפעם היה המצב שונה בתכלית. הצבא האשורי האדיר פרץ את כל המכשולים בדרכו, ומלכויות ארם וישראל היו חלשות מדי ולא עצרו כוח לשתף בברית את כל המלכויות הסמוכות. כמכשול קשה ביותר נתגלתה לרצין ולפקח עמדתו של אחז מלך יהודה, שמיאן לתת להם יד; וכאשר ניסו לכפות עליו את ההצטרפות לברית ועלו על ירושלים, ביקש אחז עזרה מאשור. זו היתה שעת מועקה ליהודה; לחץ בני-הברית היה קשה מנשוא - "ארם מקדם ופלשתים מאחור ויאכלו את ישראל בכל פה" (יש' ח, יא). חילות-ארם פשטו לאורך "דרך-המלך" בעבר-הירדן; "בעת ההיא השיב רצין מלך ארם את אילת לאדם (כך במקום לארם) ויגשל את היהודים מאילת, ואדומים (כך לפי הקרי; הכתיב: ארומים) באו אילת וישבו שם עד היום הזה" (מל"ב טו, ו). כמו כן קשרה מפלגת אצילים בירושלים קשרים אמיצים עם הברית הישראלית-הארמית³⁷. אבל מדיניות הפיוס כלפי אשור, שבה נקט מלך יהודה, היתה, בלי ספק, מותנית על-ידי המצב הכללי, שנוצר בסוריה ובארץ-ישראל בימי תגלת-פלאסר, והיא שהצילה את יהודה מכליה. במדיניות זו תמך גם ישעיהו הנביא, שאימץ את המלך שלא להיכנע לאוימו בעלי-הברית: "השמר והשקט, אל תירא ולבבך אל ירך משני זנבות האודים העשנים האלה, בחרי-אף רצין ובן-רמליהו" (יש' ז, ד).

בשנת 733 לפסה"ג עלה תגלת-פלאסר הג' על דמשק ויתפשה (מל"ב טז, ט). באותה השנה כבש מלך אשור את כל גלילות דמשק, ובכללם את המחוזות קרנים וחורן

שבעבר-הירדן, והפקיד עליהם פחות. בשנת 732 כבש גם את מחוזות ישראל העשירים, את הגלעד, את הגליל ואת השרון, והפכם לפחוות אשוריות. שארית הממלכה הישראלית הצטמצמה בהרי שומרון והתקיימה עוד שנים מספר. גורלן של שתי המדינות היריבות, שהתחרו במשך מאתיים שנה על ההגמוניה בארץ-ישראל ובדרום-סוריה, נחתך בעת ובעונה אחת. ארם-דמשק וישראל הוכרעו על ידי הממלכה האדירה, שהכניעה תחת שלטונה את כל ארצות אסיה המערבית, ובסופו של דבר גם את מצרים. שתיהן ניסו להאבק עם גורלן, ומדי פעם בפעם עוד פרצו בארצותיהן מרידות נגד האשורים, אבל לא עצרו כוח לחדש את חייהן המדיניים.

הערות

- באמר זה בדפס לראשונה במערכות לה (תש"י), עמ' 23–30; לו (תש"י), עמ' 17–22.
- 1 על המלחמות עם אדום עיין במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ' 195–197; על המלחמה נגד בני-עמון עיין במאמרו של י. דין, בכרך זה, עמ' 170–176.
- 2 על התפשטות הצידונים בתקופה זו עיין: W. F. Albright, apud G. E. Wright, *The Bible and the Ancient Near East*, 1960, pp. 340ff.
- 3 עיין: א. מלמט, בימי בית-ראשון (קובץ), תשכ"ב, עמ' 24 ואילך; ב. מזר, שם, עמ' 136 ואילך.
- 4 עיין: ב. מזר, ציון כג (תשי"ט), עמ' 122 ואילך.
- 5 עיין: ב. מייזלר (מזר), ידיעות יב (תש"ו), עמ' 91–102.
- 6 עיין: נ. גליק, עבר-הירדן המזרחי, תש"ד, עמ' 86 ואילך.
- 7 עיין: י. דין, בימי בית-ראשון (קובץ), תשכ"ב, עמ' 66 ואילך. בשנה שבעה נתגלו שרידי עיר-מבנות לחיפה תומת-טוגרים גם בתל של עין-גב על גדתו המזרחית של ים כנרת.
- 8 על רכבת-המלחמה הכנעני עיין במאמרו של י. דין, בכרך זה, עמ' 321 ואילך.
- 9 השוה גם: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש"ך, עמ' 227 ואילך.
- 10 על חיל-הרכב של אחאב בומן מלחמת-קרקר עיין: A. L. Oppenheim, *ANET*, p. 279. לחקופת מלכותו של אחאב יש לייחס את בניית האורוות הנרחבים שבמגידו; ועיין עתה, י. דין, בימי בית-ראשון, תש"ב, עמ' 102 ואילך.
- 11 עיין: א. מלמט, ספר-טור-טיני, תש"ך, עמ' 77 ואילך.
- 12 על מסע שישק לארץ-ישראל בשנה החמישית לרחבעם, יורשו של שלמה, עיין: B. Mazar, *Suppl.* VI 4 (1957), pp. 57ff. ובכרך זה, עמ' 182–189.
- 13 יתכן שהזיון הוא שמו הפרטי של מיסד השושלת בארם, ואילו רון אינו אלא תוארו הממלכתי (רון-רון, השוה משלי יד, כח). ועיין: ב. מייזלר (מזר), לשוננו טו (תש"ז), עמ' 42 ואילך. ויש סוברים, שרון וחזיון אינם זהים, ושחזיון תפס את רסן השלטון אחרי רון בן-אליעד.
- 14 על תולדותיה של מלכות ארם-דמשק עיין: M. F. Unger, *Israel and the Aramaeans of Damascus*, 1957, pp. 56ff.
- 15 עיין: ב. מזר, ציון כג-כד (תשי"ט), עמ' 120 ואילך. נראים הדברים, שבמסעות אלה הרבה העיר הישראלית שבחל של עין-גב, השוכנת על גדתו המזרחית של ים-כנרת, ובן-הדד בנה אותה מחדש והפכה למבצר-עו של ממלכת ארם.
- 16 עיין הע' 10.
- 17 בן-הדד (בן האל הדד, הוא הדרמון אלהי דמשק) אינו אלא כינוי או שם-לואי של מלכי דמשק שונים; וכאמור היה שמו של בן-הדד הבן-הדדעור; ואילו בן-הדד הג' בן-חזאל נקרא במקורות האשוריים – מרא. ועיין עוד: ב. מזר, בימי בית-ראשון, תשכ"ב, עמ' 139, 143–145.
- 18 נראים הדברים שבכלל המלכים הגרורים של בן-הדד היו לא רק השליטים של החטיבות המדיניות הקטנות בדרום-סוריה ובעבר-הירדן הצפוני, אלא גם נסיכי השבטים במרחבי המדבר הסורי והמלכים הארמיים בצפון-סוריה.

10. ההנחה המקובלת על כמה חוקרים (עיין ביחוד: J. Morgenstern, HUCA 15 [1940], pp. 258ff. שכלחמה זו נזרחה בתחילת מלכות אחאב, איננה מסתברת ואין לה אחיזה במקורות המקרא. תאריך המצור על שומרון מסתבר מן הכתוב במל"א כב, א-ב, לפיו חלה מלחמתו האחרונה של אחאב בן-הדד, מלחמה שבה נפצע אחאב ומת (852 לפסה"ג), בשנה השלישית לחבוסת ארם באפק, ואילו המצור על שומרון קדם בשנה אחת למלחמת אפק (מל"א כ, כו).
20. על מערכת זו השוה גם י. ידין, בכרך זה, עמ' 176-180.
21. עיין: ב. מזר, ציון כג-כד (תשי"ט), עמ' 121-122; הג'ל, בימי בית-ראשון, תשכ"ב, עמ' 141 ואילך.
22. עיין: A. L. Oppenheim, ANET, pp. 228ff.
23. על מערכת קרקר עיין: W. W. Hallo, BAR 23 (1960), pp. 39ff.; ובמאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 246 ואילך.
24. פרטים מעניינים על הרכב הצבא האשורי בימי אדדנירי הג' (המאה ה' לפסה"ג) למדים אנו מהתעודות שנתגלו בגוון ונתפרסמו ע"י J. Friedrich, Die Inschriften von Tell Halaf, 1940. כך מסתבר, למשל, שהיחידה הקטנה ביותר בצבא הייתה של עשרה חילים ובראשם שר-העשרה. ליחידה זו מצורפת היתה מרכבה אחת וארבעה סוסים. ועיין עוד במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 244 ואילך, ובמיוחד על המושג Pitbalu שם הע' 20.
25. עיין: M. Oppenheim, Tell Halaf 3, 1955, pl. 26; וראה בכרך זה, לוח יב, 1.
26. על מלחמותיו של מישע נגד ישראל עיין במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ' 221 ואילך.
27. עיין: A. L. Oppenheim, ANET, p. 281.
28. עיין: ב. מזר, בימי בית-ראשון, תשכ"ב, עמ' 136, הע' 11.
29. עיין: ב. מייזלר (מזר), ספר אסף, תשי"ג, עמ' 351-356.
30. יש לשים לב ליחס שבין מספר הפרשים (הסוסים) לבין מספר המרכבות (1/5). והשווה את היחס של 1/4 בין הסוסים למרכבה ביחידת העשרה בצבא אשור בימי אדדנירי הג' (עיין לעיל, הע' 24).
31. פרקים אלה הדנים במלחמות עם ארם ובשלטון הארמי בישראל באים בתיאור ימי מלכותו של יהורם בן אחאב. אולם פרקים אלה אינם מזכירים את המלך בשמו; ולדעת רבים מן החוקרים, זמנם מימי יהואחז בן יהוא. ובן-הדד הארמי הנזכר במל"ב ו, כד, הוא לפיכך בן-הדד בן-חזאל בן זמנו של יהואחז בן-יהוא. ועיין: ח. תדמור, אנציקלופדיה מקראית ג, ערכים יהואחז; יהורם.
32. על כתובת זו עיין: ש. ייבין, חולדות הכתב העברי, תרצ"ט, עמ' 136-138; J. Lewy, Orientalia 21 (1952), pp. 418ff.; ובמיוחד ו. פ. אולברייט, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך חמת, ושם ביבליוגרפיה. אמנם, חוקרים רבים מיחסים את הכתובת לשנת 775 לפסה"ג בקירוב, או לכל המוקדם לתחילת המאה הח' לפסה"ג, ובגודן התאריך נחלקו ההכמים בדעותיהם. והשווה כעת, ב. מזר, בימי בית-ראשון, תשכ"ב, עמ' 146.
33. עיין: B. Maisler (Mazar), JPOS 21 (1948), pp. 126ff.; A. L. Oppenheim, ANET, pp. 281.
- 33א. נראים הדברים, כי מאורע זה חל זמן-מה אחרי מסעו של שלמנאסר ה' מלך אשור לדמשק בשנת 773 לפסה"ג, בבזל את חולשתה של מלכות דמשק ואת ירידת ההשפעה האשורית בסוריה.
34. ועיין עוד: ח. תדמור, ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 201-210; י. ליוור, ספר היובל לד. בן גוריון (בדפוס).
35. ועיין: ב. מזר, בימי בית-ראשון, תשכ"ב, עמ' 151 ואילך; ח. תדמור, שם, עמ' 164 ואילך.
36. זמן מה לאחר מות ירבעם חפס עוזיהו מלך יהודה לשעה (739-738 לפסה"ג) את מעמד ההגמוניה בין מלכי סוריה, ועמד בראש ההתנגדות לחץ האשורי האדיר. וכך אנו מוצאים את עוזיהו. הוא עוזיהו מלך יהודה, כשהוא ניצב בראש ברית מלכי סוריה, ובכללן חמת, נגד תגלת-פלאסר מלך אשור (738 לפסה"ג). נסיון התנגדות זה נסתיים בחבוסה, ולאחר מכן באה גם יהודה בעול אשור. על עוזיהו מלך יהודה בתעודות אשוריות והמאורעות בסוריה לאחר מות ירבעם עיין: ח. תדמור, בימי בית-ראשון, תשכ"ב, עמ' 158-193. על סדר הזמנים של המאורעות עיין עוד במאמרי שם, עמ' 155, הע' 60.
37. עיין: ב. מזר, ארץ-ישראל ד (תשס"ו), עמ' 249-251.